

Múlt és tapasztalat

Az igcidős mondatok verifikálhatóságának kérdése
a XX. századi tudományfilozófiák ismeretelméleti rendszereiben

SZÉCSI GÁBOR

Minden tudományfilozófiai rendszer számára, amely valamilyen módon érinti nyelv és valóság kapcsolatának kérdését, központi feladatot jelent a nyelv mondatainak jelentése és a mondatok igazságértékének meghatározási módja között fennálló összefüggések feltárása. WITTGENSTEIN, aki először tett kísérletet ezeknek az összefüggéseknek a világos megfogalmazására, a problémát az úgynevezett verifikációs elmélet bevezetésével tartotta megoldhatónak. A filozófustársadalmat máig megosztó elmélet lényege a mondat jelentésének azonosítása azzal az eljárással, amellyel az adott mondat igazságértékét megállapíthatjuk, vagyis verifikációjának módjával. Eszerint egy ítélet értelméhez úgy juthatunk el, ha megismerjük azt az eljárást, amellyel az adott ítélet igazságértéke meghatározható. A klasszikus verifikációs elmélet szerint a verifikáció két szakaszra tagolható. Az első során a verifikálandó mondatot meghatározások sorával megfigyelési mondatokra vezetjük vissza. A második szakaszban pedig megállapíthatjuk, hogy az adott megfigyelési mondatok igazak vagy hamisak. Amennyiben igazak, akkor ezeket a megfigyelési mondatokat, valamint a verifikálandó mondatot is sikerült empirikus úton a valósághoz kapcsolnunk. A verifikációs elméletből tehát az következik, hogy egy mondat akkor és csakis akkor értelmes, ha verifikálható. Ez utóbbi kijelentést nevezték az elmélet képviselői a **verifikálhatóság elvének**.

Bár a verifikációs elméletből logikailag következik a verifikálhatóság elve, ez fordítva nem igaz. Vagyis abból, hogy a mondat értelmességének kritériuma a verifikálhatóság, nem következik, hogy a mondat értelme verifikációjának módja. A verifikálhatóság elve így független a verifikációs elmélet igazságától vagy hamisságától. Ez pedig azt jelenti, hogy a verifikálhatóság elvének elfogadása nem vonja maga után a verifikációs elmélet elfogadását. A Bécsi Kör logikai pozitivistái mindkettőt elfogadták, ami a későbbiek során számos, ebből fakadó nehézség megoldását tette szükségessé. Ezek közül is kiemelkedett az analitikus mondatok verifikációjának problematikája, amely az analitikus, szintetikus kijelentések dichotómiájának feloldására tett kísérletekkel egyetemben végül magát CARNAPOT is a hagyományos verifikálhatósági elv feladására készítette.

Az ok pedig egyrészt annak belátása volt, hogy a pusztán szintaktikai szabályokból következő igazsághoz elvezető fogalmi elemzések szervesen összefüggnek az empirikus megfigyelések szintetikus kijelentésben való rögzítésének folyamatával. Mindez azt jelenti, hogy nincs értelme az analitikus-szintetikus dualizmus további fenntartásának.

További lényeges felismerés volt az is, hogy egy állítás igazolására végtelen számú megfigyelési mondat igazságát kellene ellenőrizni. Ha ez így van, akkor viszont egy adott mondatot sohasem lehetne tökéletesen verifikálni.

Az új értelmességkritérium CARNAPnál a **konfirmálhatóság elve** lesz, amely szerint egy mondatot akkor tekintünk konfirmálhatónak, „ha a megfigyelési mondatok pozitívan hozzájárulnak konfirmációjához.”¹

¹ *The Philosophy of Rudolf Carnap*. Ed.: P. A. SCHILPP. La Salle: Open Court, 1963. 59. o.

Az új elv már egy adott nyelvrendszerre vonatkozik, és nem követeli meg az igazságérték végleges megállapíthatóságát. CARNAP a konfirmálhatóság elvének kidolgozásához már a pragmatizmus jól kimutatható hatása alatt fogott hozzá. A pragmatizmus filozófiája, amely a Bécsi Kör filozófusaihoz hasonlóan mind a verifikációs elmélet, mind a verifikálhatóság elvét átvette, igyekezett azokat saját bölcséleti rendszeréhez igazítani. Ez a folyamat, amely PEIRCE, LEWIS munkásságán keresztül JAMES filozófiájában éri el csúcspontját, egyben a pragmatizmus igazságelméletének kikristályosodásához is elvezetett. JAMES így ír: „Egy eszme igazsága nem valamely benne rejlő változatlan tulajdonság... Igazsága valójában esemény, folyamat: mégpedig öngigazolásának folyamata, verifikációja.”² Bár JAMES később az igazság fogalmát az empirikus tényekkel való összhanggal összefüggésben határozta meg, ennek mégis pragmatista színezetet ad oly módon, hogy az érzéki tapasztalatokat bizonyos hitek előfeltételeinek vallja. Ha ezek a hitek beváltják a várakozásokat, fenntarthatók, ha nem, elvetendők. Az új hitek kialakulása további elvárásokat hoz létre. Ezek az elvárások azonban nemcsak arra vonatkoznak, amit megfigyeltünk, hanem arra is, hogy mit tehetünk. Mindebből az következik, hogy az igazolt fogalmak olyan fogalmak, amelyek a jövőben válnak igazakká. Azaz egy ítélet jelentése az általa predikált jövőben nyilvánul meg.

Ezen a ponton JAMES filozófiájában az idő és a verifikálhatósági elv kapcsolatának kérdése kiterjed a múlt idejű mondatok verifikálásának problematikájára. JAMES ugyanis azt állítja, hogy azok az általános kijelentések igazak, amelyeknek a múlt tapasztalatban volt realizált predikációjuk. Ha ez így van, hogyan igazolhatjuk ezeket a fogalmakat? Nyilvánvaló, hogy az ilyen fogalmak közvetlen verifikációja nem valósítható meg, csak verbális és közvetett igazolása, mégis igaznak fogadjuk el. Vajon miért? JAMES válasza hamisítatlanul pragmatista: mert megbízunk ezekben az igazságokban mindaddig, amíg számunkra hasznosnak bizonyulnak, így például tudományos ismereteink megszervezésében.

Eltekintve a tétel pragmatikus alaphangjától, JAMES koncepciója nemcsak azért emelkedik ki a kortárs verifikációs elméletek közül, mert az elsők között irányítja figyelmét az igeidős mondatok verifikálhatóságának kérdésre, hanem azért is, mert a múlt idejű mondatok verifikációjának, még ha vázlatosan is, egyik lehetséges megoldását is megadja. Ez a megoldási javaslat az analitikus történetbölcsleletben kiteljesedő, fenomenalisztikus verifikálhatósági elv előfutáraként is értelmezhető.

Mindez azt jelentette, hogy JAMES letért a hagyományos verifikációs elmélet útjáról, amely szerint csak olyan mondatok verifikálhatók, amelyekben a referencia tárgyai hozzáférhetők a megfigyelő számára, és amelyek ilyen módon nem tartalmaznak semmilyen, múltra vonatkozó utalást. Ennek a felfogásnak, amelynek a pragmatizmus filozófiájában LEWIS volt talán a legkövetkezetesebb képviselője, fontos ismeretelméleti következményei voltak.

A legfontosabb ezek közül a történelmi tudás lehetőségét, a múltról szóló állítások jelentését érintő ismeretelméleti szkepszis kialakulása. Ennek felszámolása alapvető feladatot jelentett valamennyi kortárs történetbölcslelet számára.

Az első nagyobb jelentőségű munka ebben a problémakörben mégsem egy történetfilozófusnak, hanem az angol logikai pozitivizmus kiemelkedő képviselőjének, AYERnek a tollából született meg. AYER fogékonysága az igeidős mondatok verifikálhatóságának problematikájára valószínűleg abból az ismeretelméleti rugalmasságból származott, ami a verifikációs elmélet elutasításából adódott. Azzal ugyanis, hogy AYER csupán a verifikálhatóság elvét fogadta el, megszabadította bölcséletét a verifikációnak mint folyamatnak és az adott mondat jelentésének azonosításából fakadó időbeli kötelékeitől.

AYER kezdetben LEWIS ismeretelméletére emlékeztető nézeteket képviselt. Ezek szerint, ha egy múltról szóló állítás jelen-, illetve jövőbeli tapasztalatokkal verifikálható, és a jelentés a verifikálás folyamattal azonosítható, akkor ugyanazon mondat jelentése verifikálásának különböző eseteiben különböző lesz.

² WILLIAM JAMES: *Pragmatizmus*. In: *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Gondolat Kiadó, Bp. 1981. 238. o.

Ez pedig a SEARLE verifikációról írt tanulmányában³ is kiemelt szerephez jutó intuitív nyelvi tudásunknak ellentmondó képtelenség lenne.

Azonban késci, a tudás problémájáról írt művében AYER már így fogalmaz: „A múltról szóló állításokkal kapcsolatban megemlítettük, hogy analízisükre nem volt hatással az a tény, miszerint kijelentésekre akkor került sor, amikor az eseményt, amelyre vonatkoztak, már nem lehetett megfigyelni. Verifikálhatóságuk követelményének nem kell maga után vonnia azt az elvárást, hogy bármely partikuláris személy, legyen az a szerzőjük, vagy bárki más, képes legyen ténylegesen verifikálni azokat. Ha valakinek bármilyen oka is lehet arra, hogy higgyen bennük, akkor valóban hozzá kell jutnia tetszőleges számú, az igazolásukat szolgáló bizonyítékokhoz, bár ezek a bizonyítékok csupán indirekt bizonyítékok lehetnek. Nem szükséges, hogy valaki az időutazás képtelen cselekedetét végrehajtsa.”⁴

Ahhoz, hogy AYER eddig a koncepcióig eljusson, a verifikáció egy új modelljét kellett kidolgozni. Ez pedig a **lefordíthatósági tézis** „elvből verifikálható” fogalmának bevezetésével valósulhatott meg. Ennek értelmében a múltban megfigyelést végző kijelentéseit posztulátumként – a közvetlen empirikus eredetű ismeretanyagunknak egy adott tárgykörre irányuló rendszerezése céljából – használjuk fel. Így a „*Petőfi a segesvári csatamezőn esett el*” kijelentés lefordítható a jelentés megőrzése mellett egy olyan mondatra, hogy „*Ha bárki a megfelelő helyen (segesvári csatamező) tartózkodott volna, tanúja lehetett volna Petőfi halálának.*” Itt azonban tapasztalati kijelentésekről van szó, amelyek a megfigyelés időpontjának jelen idejű megjelölésével lesznek posztulátumok, azaz olyan kijelentések, amiket közvetlen verifikáció nélkül is igaznak fogadunk el. Így például: „*Petőfi itt és most meghal*”. Ily módon tehát egy fenomenalisztikus „lefordítás” segítségével foghatunk hozzá a történelem rekonstrukciójához, önmagunkban való újraalkotásához.

Ez azonban újabb kérdések megfogalmazását vonja maga után, amelyekre AYER bölcselate nem ad megnyugtató választ. Az első, amire DANTO az analitikus történeletfilozófia nézőpontjából világít rá,⁵ hogy vajon minden információ, amit egy múlt idejű mondat tartalmaz, „lefordítható-e” fenomenalisztikus terminusokra. Teljesen helyénvaló DANTO érvelése, miszerint ha sikerülne is tér – idő megjelöléseket „lefordítani”, nem tudnánk fenomenalisztikus predikátumokban megadni, hogy ezek a múlthoz, jelenhez vagy jövőhöz tartoznak-e. Azaz egy igeidős mondat lehet hamis, amíg fenomenalisztikus változata igaz. Bonyolultabbá teszi a kérdést az is, hogy tér – idő megjelöléseket nehéz elképzelni fenomenalisztikus átírásban. A másik lényeges kérdés a múltban verifikált kijelentések megértésének problematikája, amely már csak szélesebb horizontú ismeretelméleti vizsgálatok segítségével tisztázható. Mert bár a történetíró és a történelemben szereplő nyelvi viselkedése között genetikai összefüggés van, ahhoz, hogy az adott kijelentés gondolati tartalmát a **collingwoodi modell** nyomán újra gondoljuk, az annak alapjául szolgáló nyelvi rendszer hermeneutikai rekonstrukcióján keresztül a nyelvet használók attitűdjeit, gondolkodásuk, viselkedésük belső összetevőit is fel kell tárunk. A nyelvi rendszer elemei közötti kapcsolatrendszer ugyanis a nyelvhasználó és a valóság, valamint a valóság egyes elemei közötti bonyolult összefüggésrendszert modellálja. Így mint a valóság absztrakt gondolati modellje, a nyelv az individuumban posztulátumok és empiriák alapján újraalkotott világ, amelyet csak olyan módon ismertetünk meg, hogyha pontosan meghatározzuk az individuum viselkedésének azokat az összetevőit, amelyeket az előbb említett genetikai összefüggések eredményeképpen közvetlenül is megfigyelhetünk.

Szükség van erre azért is, mert ezek a múltban tett, verifikált kijelentések is tartalmazhatnak posztulátumokat, amelyeket a vizsgálat jelenétől eltérő szempontok alapján fogadtak el bizonyítás nélkül igaznak. Márpedig ezen szempontok pontos ismerete nélkül az ilyen típusú kijelentések nem használhatók a múlt eseményeinek „elvi” verifikációjára.

³ J. R. SEARLE, *The verification of linguistic characterisations*. In: *Philosophy and Linguistics*. Ed.: Colin Lyas. Macmillan, London, 1971. 241–245. o.

⁴ A. J. AYER, *The Problem of Knowledge*. Penguin Books, London, 1980. 176. o.

⁵ ARTHUR C. DANTO, *Analytical Philosophy of History*. Cambridge, 1965.

AYER a felmerülő problémákra a múltra vonatkozó állítások gnoszeológiai szempontú tagadásával válaszol azzal a tétellel, miszerint nincs olyan mondat, amelyik mint olyan a múltról szól. Szerinte minden igeidős mondat áll egyrészt egy tartalmi részből, másrészt ennek a tartalmi résznek az elvonásával egy olyan részből, amely a mondatot kimondó személynek a mondat ténytartalmához való időbeli viszonyát jelöli. AYER az igeidős mondat komponenseit, a ténytartalmat és az időrelációt igazságfüggvényszerűen fogta fel. Ez pedig némiképp elfedte előle azt a tényt, hogy a két komponens közül csak az egyik – AYER szerint az igeidőtlen ténytartalom – nem teszi lehetővé a mondat eredeti információtartalmának hiánytalan „lefordítását”. DANTO javaslata e helyett a logikai determinizmust sejtető megoldás helyett az, hogy az igeidőket sajátos operátoroknak kellene tekinteni, amelyek állításokból állításokat hoznak létre, és mint ilyenek nem rendelkeznek önálló igazságértékkel, viszont a hatásuk alatt álló mondat igazságtáblázatára nagyon is kihatnak. Ha mondjuk p egy igeidőtlen mondat, P pedig a múlt idő operátora, és ha $P(p)$ = fennáll annak az esete, hogy p ; akkor lehetséges, hogy p igaz és $P(p)$ is igaz, vagy p hamis és $P(p)$ is hamis. Nem lehetséges viszont, hogy p hamis és $P(p)$ igaz. Ez utóbbi eset általánosan minden időoperátorra érvényes.

Látunk kell, hogy AYER elképzelése a klasszikus verifikálhatósági elv alkalmazásáról nélkülözi a jelentés és értelem fregei vagy az **extenzió és intenzió** carnapi megkülönböztetését. És ilyen módon bármennyire is elutasította a hagyományos verifikációs elméletet, mégis ott kísért munkáiban a jelentés és a verifikációs eljárás azonosításának veszélye.

Ezért mindenképpen egyetérthetünk DANTOVAL, aki szerint a szemantika, logika – és tegyük hozzá: a nyelv és gondolkodás kérdését érintő diszciplína – eredményeinek alkalmazása számos, ezidáig megoldatlan kérdésre adhat választ az igeidős mondatok verifikációjával kapcsolatban.

Mert abban minden tudományfilozófiai irányzat e kérdéskört vizsgáló képviselője egyetértett és egyetért, hogy az igeidős mondatok verifikációjának problematikáját illetően ezideig nem született minden szempontból elfogadható megoldás.